

Ritoók Zsigmond

MÁRAI ÉS HOMÉROS

Jegyzetek a BÉKE ITHAKÁBAN-hoz

„Hosszú és fölösleges fontoskodó kísérlet lenne felsorolni mindazok nevét, akiktől adatokat kaptam, lényegeset és részleteset tanultam. Minden könyvnek mérhetetlen sok őse van. Azt hiszem, leghelyesebb, ha a költők őseinek köszönöm meg, amit e helyen köszönni kell. Homérosnak mondok köszönetet.”

(A regény UTÓÉNEK-éből)

Bár a latin nyelvnek az iskolában Magyarországon mindig nagy szerepe volt, s a görög jelentősége sem volt – legalábbis a Thun-féle tanügyi reform és a XIX. század vége között – kicsiny, bár a görög és a római irodalom a XVIII. század végén és a XIX. elején többféle vonatkozásban is ihletőleg hatott az új magyar irodalom megteremtésében, és bár irodalmi művekben és politikai beszédekben egyaránt sok utalás található a görög-római mitológiára és irodalomra, írók mégis csak ritkán választottak műveik tárgyául görög vagy római mítoszt, s ha születtek is ilyen alkotások, ezek közül szinte egy sincs, amely irodalomtörténeti jelentőségű volna. Ez érthető. A nyelvújítás korában, mikor a nemzet csinosodása volt a cél, a modern nemzeti öntudat kibontakozásának körülményei között, mikor – mint Kelet-Európa számos más népénél – a nemzeti mitológia kutatása vagy teremtése, illetőleg a tárgyát ebből a mitológiából vagy a nemzeti történelemből merítő eposz állott előtérben, a görög mítoszok feldolgozása nemigen érdekelte az olvasókat.

Megváltozott a helyzet a XX. századra. Az óorkutatás a historizmus bővületében, mely az ókort önmagában, a jelentől elszigetelve kívánta vizsgálni, nagy eredményeket ért el (részben ma is ezekből él), de elszakadt a jelenkor kérdéseitől, kívülállók számára érdektelenné vált vagy csak kuriózumot jelentett. A problémát természetesen nem a szakemberek vették először észre, hanem „disszidensek”, mint Nietzsche, kívülállók, mint – felszínesebben – Hatvany, és költők, akik nem foglalkoztak ugyan elméleti, elvi kérdésekkel, de a mítoszokat a maguk korának szellemében értelmezték, mint Hofmannsthal vagy már korábban Swinburne. Ez más viszonyulás volt a mítoszhoz, mint a filológusoké. A mítosz nem pusztán forrás volt, amelyből régi korok egészen más gondolkodásmódját lehetett kiolvasni, hanem forma, amelyben egy adott vagy általános élethelyzet jut kifejezésre, szerkezet, amely egy adott és/vagy általános emberi (annak tartott) helyzethez alkalmazva mindig újraértelmezhető, újraalakítható. Ez a viszonyulás („visszanyúlás”) a mítoszhoz lehetőséget kínál az egyesnek általánosként való ábrázolására, arra, hogy valaki magáról beszéljen anélkül, hogy magát „cédán, levetkőzve” mutogassa, arra, hogy a mítoszt a jelenből s a jelent a mítoszból értelmezze.

Példaképpen csak két Babits-versre utalok. Nem kétséges, hogy az égből ledobott és a nagy óceán mélyén művészi ékszereket készítő Héphaistosról szóló szonettben a költő Fogarasra „ledobott” s ott mégis művészileg alkotó önmagát ábrázolta (vö. SZONETTEK). De a versben a költőről egy szó sincs, s aki életrajzát nem ismeri, a költeményben

egy ismert ILLIÁS-hely (18, 394–409.) szép parafrázisát láthatja, esetleg a kiközösítetten, magányban alkotó művész ábrázolását ismerheti fel benne, vagy – magára gondol.

Más eset a Danaidáké. „Lenn a csöndes alvilágban, szellőtlen, bús alvilágban” töltögetik korsajukat – megtölteni sose tudják, mindig a gyilkosságra kell emlékezniük, amelyet elkövettek, s mind hasztalan próbálják ennek emlékét, „*lelkeikbe visszajáró, féligértett félelmékét*” elfojtani. A költeménynek van a magyar irodalomban előzménye: Agnes asszony, aki szintén férjgyilkosságban volt vétkes. Külsőképpen tehát a helyzet hasonló. Arany költeménye meghatározott eset, egy általa is látott férjgyilkos asszony művészi és lélektanilag megragadó ábrázolása. Babits azonban mitikus lényekről ír, s ezáltal költeménye többről szól, mint egy konkrét esetről: mitológiai példa, paradeigma lesz, melyen az olvasónak el kell gondolkodnia, amelyet magára lehet vonatkoztatnia. Nemcsak a Danaidákról van szó, bár a költő csak róluk beszél, mint a szonett csak Héphaistosról, az emberről van szó általában, mint büntudattól gyötört lényről, aki a büntudatot, a nyomasztó emléket talán elfojtja – megszabadulni tőle nem tud. Ez esetben nyilvánvalóan már a XX. század, a mélylélektan, Freud hat.

Az ókori mítoszok közül azonban kétségkívül az Odysseus-mítosz tette a legnagyobb hatást. Nem csupán a magyar irodalomban – elég máshol a sok közül csak két nagy műre, Joyce regényére és Kazantzakis nagy költeményére utalni –, de a magyar irodalomban is. Egy novella (Babits), két dráma (Móricz, Devecseri), számos lírai költemény (Rónay György, Rába György stb.) és egy regény bizonyítja ezt. Ehhez a regényhez, Márai BÉKE ITHAKÁBAN című regényéhez kívánok az alábbiakban néhány megjegyzést fűzni.*

*

A regény 1952-ben jelent meg, előbb német fordításban, mint magyar eredetiben.¹ Márai fontos művének tartotta, meg volt elégedve vele.² A mű nem könnyen készült, 1950-ben kezdett hozzá,³ ősszel újraírja a Nausikaa-fejezet utolsó lapjait, és küzd a

* A regényt az Akadémiai és a Helikon Kiadó kiadásában megjelent szöveg (1991) szerint idézem, az oldalszámok a szövegben zárójelben; az EGY POLGÁR VALLOMÁSAI-t is az ugyanebben a sorozatban megjelent szöveg szerint, de jegyzetben (PV és oldalszám); az AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1949-et a Vörösváry-féle kiadás szerint, Toronto, 1999 (ANK, 1949), az AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1950–1951–1952-t ugyancsak a Vörösváry-féle kiadás szerint, Toronto, 2001 (ANK és oldalszám). Más Márai-művek címét kiírom. – A BÉKE ITHAKÁBAN foglalkozik Szegedy-Maszák Mihály: MÁRAI SÁNDOR. Bp., 1991. 142–145.; Lőrinczy Huba: MÁRAI-TANULMÁNYOK. Szombathely, 1993. 212–220.; Rónay László: MÁRAI SÁNDOR. Bp., 1998. 196–197. Korábbi Márai-könyve (Bp., 1990) csak az emigrációig tárgyalja Márai életét és műveit. Itt köszönöm meg Rónay Lászlónak, hogy az Odysseusról szóló lírai versekre, köztük édesapjára is, figyelmemet felhívta.

¹ ANK, 311.: „Németországban megjelent a »Béke Ithakában« német kiadása.” Ugyanazon az oldalon, rögtön utána: „Londonból elküldik a »Béke Ithakában« magyar kiadásának korrektúráit.” 314.: „Megérkezett a »Verzauberung in Ithaka« német kiadásának első példánya.” Az első fejezet német fordítását már 1950-ben megkapta: ANK, 128.

² ANK, 173.: „Életemben először érzem – írja 1951-ben, mikor már a mű befejezésén dolgozik –, hogy – minden alkati hibával – azt írtam meg, amit akartam. Ezért talán érdemes volt az írat megfizetni, amibe került.” (Utána persze mindjárt fenntartásait is hangoztatja.) – 178.: „Befejeztem a Télegonost. Azt hiszem, most azt és úgy sikerült megírnom, ahogy terveztem. Ezért hálás vagyok Itáliának, a Posillipónak.” Vö. 314., a német fordítás elolvasása után írt szavakat.

³ ANK, 70. Ekkor még VIZONTLÁTÁS ITHAKÁBAN címen említi. A téma azonban korábban is foglalkoztatta. Az 1949. év első naplőbejegyzése így hangzik: „Nápoly. – A Parco Virgilio magaslatáról minden reggel megnézem azt a zöldmohás sziklafokot, melyet a tenger fehér tarajjal öblít. Ez az ubyssei küszöb a világba. Ilyesmit mond az ember néha a jóhangzás miatt. De valószínűleg így érzem: itt kezdődött valami, e fehér tarajjal öblített, zöldmohás küszöbnél. Itt kezdődött Európa.” (NAPLÓ, 1945–1957. Zürich, 1990. 97. Vö. uo. 111., 115., 137.) 1950 elején: „Azt a három könyvet – »Viszontlátás Ithakában«, »San Gennaro vére« és »Posillipo és vidéke« most már meg kell írni. Mert minden bizonytalan, de egy egészen biztos: ez a három könyv az én feladatomban a földön.” (ANK, 56.) Hamarosan úgy érzi, összeállt a könyv terve (uo. 63.). A zürichi rádióban már korábban felolvasott egy ITHAKAI LEVÉL című írást (ANK, 49., 69.).

Kalypsó-jelenettel,⁴ 1951. újév napján válik világossá előtte, hogyan tagolja a művet,⁵ tavasz felé látja, hogy nem tud mindent beleírni a könyvbe,⁶ de még azon a tavaszon befejezi a regényt.⁷

A téma Márait régóta foglalkoztatta. 1947 elején jegyzi fel, hogy Devcseri lefordította az ODYSSEIA-t, hamarosan olvasni kezdi a fordítást, nemsokára el is olvassa,⁸ és egyike lesz az öt könyvnek, melyet az emigrációba is magával visz.⁹ Mikor Nápolyban megtelepszik, érzi, mennyire kötődik az Odysseus-monda e tájhoz (már ókori hagyomány szerint is itt élt Kirké), s erre többször is visszatér.¹⁰ Nemcsak az ODYSSEIA-t olvassa újra meg újra, később száz-százötven soros adagokban,¹¹ hanem komoly tanulmányokat is folytat: elolvassa a Pauly–Wissowa-féle REALENCYCLOPÄDIE DER KLASSISCHEN ALTERTUMSWISSENSCHAFT számos, olykor könyv terjedelmű cikkét,¹² Gruppe görög mitológiáját, Bérard képeskönyvét Odysseus bolyongásainak feltehető színtereiről, Wilamowitz régebbi ODYSSEIA-könyvét, Rohde PSYCHÉ-jét, C. Robert mitológiáját, de megnézi a nápolyi múzeumban látható pompeji falfestmények ODYSSEIA-ábrázolásait, és hat rá egy Nápolyból Szicíliaba és vissza megtett hajóút élménye is.¹³

⁴ ANK, 126., 128.: „A jelenetet nehezen, nagy ellenkezéssel írom.” Vö. 130. Pedig közben át is rendezi a fejezetet: „ami fölösleges lenne ebben a szakaszban, azt későbbre hagytam...; most egyszerre van helyem írni, mozogni a történeten belül. Ezek a belső térfogatok titokzatosak és éppen olyan valóságosak, mint egy szoba térfogata”. 129–130.

⁵ ANK, 175.: „Megértem, mit kell csinálni a »Télegonos«-szal (Összevonnai, három ének terjedelembé, az egész anyagot.) Vannak ilyen váltó pillanatok, mikor minden értelmes és egyszerű.” Korábban inkább „fejezetek”-ről beszélt (126., 128.), bár 101. „ének”-ről. Talán az „ének”-et tagolták volna „fejezetek”-re?

⁶ ANK, 175.: „Sok minden nem fér el a kéziratban, átkívánkozok egy másik kötetbe. Például Menelaos emlékiratai. Tehát pontosan úgy, ahogyan az újkori tábornokok, a Ludendorffok, Eisenhowerek írják a maguk viselt dolgainak történetét” stb. (A továbbiak sem tanulság nélkül valók.)

⁷ ANK, 178. Nem sokkal későbbi bejegyzés: „Ötvenegy. Még nem öregszen, de már nem vagyok fiatal.” Márai április 14-én töltötte be 51. életévét.

⁸ ANK, 1947. Toronto, 2001. 15., 52–53. Közben is említi: 35–36., 43., 44., 47., 48.

⁹ ANK, 1949. 8.

¹⁰ ANK, 1949. 8.: „Ebben a környezetben... ez kötelező olvasmány – Odysseusnak itt, csak itt más értelme van, az élethez tartozik, szervesen.” ANK, 84.: „Valószínűleg nem véletlen, hogy ezen a helyen, ebben a környezetben Ulyssesről kezdtem könyvet írni... amit írnom kell [Márai kiemelése].” ANK, 1949. 85.: „Az Odysseia itt mindinkább kezd a tájhoz, a helyzethez tartozó szerves olvasmány lenni.” Vö. még ANK, 1949. 39., 73–74., 85., 87.

¹¹ ANK, 61., 74., 77., 78., 83., 87., 117.

¹² ANK, 1949. 188.: említi, hogy elolvasta a REALENCYCLOPÄDIE-ben (a továbbiakban RE) a BESCHWÖRUNG címszót. Ilyen címszó azonban nincs. Valószínűleg a MAGELIA címszót olvasta, RE, XIV (1928), 301–393. Hopfner-től. Amelyeket az ANK-ban megnevez, a következők: ODYSSEUS: RE, XVII (1937), 1905–1996., W. Wredétől, az Ulysses névalak „Fényhozó” értelmezése: 1909 (34., 63., 87.); ODYSSEUS címszó nincs a pótkötetekben, csak ODYSSEUS: RE SUPPL., VII (1940), 696–768., P. von der Mühlhltől; TELEGNOS: RE, V A (1934), 314–320., Scheringtől (39.), Márai TÉLEGONEIA címszót említ, ilyen címszó azonban nincs. Nem említi, de nyilván elolvasta a pár oldallal arrébb levő TELEMACHOS címszót: RE, V A (1934), 325–354., H. Hertertől. – NYMPHAI: RE, XVII (1937), 1527–1600., F. Heichelheimtől (76.); HELENE: RE, VII (1912), 2824–2835., E. Bethétől (76.); LOTOPHAGEN: RE, XIII (1927), 1508–1510., H. Lamertől, vö. LOTOS: uo. 1515–1532., Steiertől (76.); AIOLOS: RE, I (1893), 1036–1041., K. Tümpeltől (83.); KIRKE: XI (1921), 501–505., E. Bethétől (87.); KASSANDRA: RE, X (1919), 2290–2293., E. Bethétől (131.), a fülnyalás: 2291.; HERMES: RE, VIII (1912), 738–792., S. Eitremtől. A mákonyra vonatkozólag (28.) valószínűleg a MOHN címszót olvasta: RE, XV (1932), 2433–2446., Steiertől, a kozmetikára vonatkozólag (136.) a SALBEN címszót: I A (1920), 1851–1866., Hugtól.

¹³ O. Grupe: GRIECHISCHE MYTHOLOGIE UND RELIGIONSGESCHICHTE. München, 1906 (Hermészsel kapcsolatban); ANK, 162.; V. Bérard: DANS LE SILLAGE D'ULYSSE. Paris, 1933; ANK, 84., 164. Az utóbbi helyen nem érdekelten a megjegyzés: „Érdekes könyv, de nem kapok semmiféle ösztönzést a fényképektől... ez a látható, vizuálisan érzékelhető valóság nem ad látomást, sem ösztönzést. A »valóságot« egyedül kell »látnom«, szemközt az üres kéziratpapírral.” U. v. Wilamowitz-Moellendorff: HOMERISCHE UNTERSUCHUNGEN. Berlin, 1884; ANK, 1949: 159., 166., 190., 192., 196–197.; E. Rohde: PSYCHE. Berlin, 1898 (2. kiadás, nem tudom, Márai melyiket használta); ANK, 1949. 131–139., 150. (ez különösen nagy hatást gyakorolhatott rá); R. Preller–C. Robert: GRIECHISCHE MYTHOLOGIE. 1894–1924.: ANK, 1949. 159. Más könyveket is említ, mint amelyeket el kell olvasni. (ANK, 1949. 188.) – A múzeumi látogatás: ANK, 91.; a hajóút: ANK, 84.

Így gyűlt össze az anyag a regényhez. De ez csak a nyersanyag volt. Annak kimutatása, hogy honnan mit merített, s mivé formálta azt, egy a regényhez írt folyamatos kommentárt igényelne. Én csak néhány példára hivatkozom. Márai azonban nemcsak anyagot merített Homérosból, hanem bizonyos szerkesztési megoldásokban is követte őt.

A regény három „énekből” áll, s mindegyik szinte szó szerint azonosan végződik: „Most mindent elmondtam róla. Vagy legalábbis mindent, amit én tudok. Azt hiszem, ilyen volt vagy ilyesféle. De a valóságban nem tudhatom, milyen volt – mert én csak a felesége voltam.” „...Én csak a fia voltam.” „...Én csak a gyilkosa voltam.” (76., 156., 266.) Ez persze olybá tűnhetik, mint az egységnek valamilyen külsőséges hangsúlyozása. Hogy nem az, hamarosan kiderül. Mint ahogyan az ismétlődő kifejezések, sorok Homérosnál sem csak a szóbeli költészet gyakorlatának továbbélései.

Nem is csak a zárószavak ismétlődnek, hanem bizonyos cselekmények is. Így az evés. Ulysses¹⁴ és Pénélopé együtt eszik. Pénélopé válogatott ínycsalatokat tálaltat fel, Ulysses azonban rosszkedvű, kicsinyli az asztalra kerülő étkeket, és hiányolja a lótszot. Ki is oktatja Pénélopét, hogy az a lótsz, amelyre ő gondol, milyen és hogyan hat (36–38.). Mikor Télemachos megérkezik Alkinooszhoz, és körülnéz a teremben, ahol egykor apja mesélt a phaiakoknak, egy szolga aranytálban lótszmagvakat nyújt a királynak, aki „*e csemegeből ujjheggyel vett néhányat, s társalgásunk során ezt a csillapító mákonyt szopogatta*” (93.). Ami a phaiakoknál mindennapi, szinte mellékes csemege, a szegényes Ithakában ismeretlen. Ezt élvezhette Ulysses Skherián – így válik viselkedése érthetővé otthon.

De nem csak Ulysses eszik Pénélopéval, eszik Télemachos és eszik Télegonos is. Amaz Nausikaával, emez Skyllával, amit mindkettőjük esetében szeretkezés követ. Mint ahogyan Ulysses és Pénélopé nyomasztó vacsoráját is egy éjszakai beszélgetés követi, miután „*a vendégek szóltlanul és ijedten elmentek*” (38.). De mint az étkezés, ami utána következik is más. Pénélopé válogatott ételeket szolgáltat fel, Ulysses fitymálja azokat, szerelmeskedésről szó sincs. Ulysses tele van bosszúvágygal, féltékeny gyanúval és – félelemmel. Beszélt Agamemnónnal az Alvilágban (Od., 11, 387–466.), s fél, hogy mint Klytaimnéstra Agamemnónt, szeretőjével Pénélopé is megölheti őt, ezért küldi el a kérők leölése után Pénélopét Ithakából. Nausikaa szintén kitűnő ételt tálaltat fel Télemachosnak, s miután „*a hercegnő parancsára mindenki mélyen meghajolt és hátrálva hagyta el a termet*” (101.), az étkezést boldog szerelmes együttlét követi, majd Nausikaa elküldi őt Skheriából. Skyllának Télegonos ad enni (tehát ezúttal a férfi a nőnek), sőt minden falatot előre megköstöl, mert Skylla fél, hogy Kirké az étellel vagy itallal átváltoztatja őt valamivé, a közös étkezést kábult szerelmes éj követi, de reggel Kirké Télegonosra a disznókhoz zavarja, és Skyllát tengeri szörnyyé változtatja, mert féltékeny Glaukosra.¹⁵

De nem csak az ifjak ölelkeznek szenvedélyesen. Kalypsó is, az istennő – akit a féltékeny Pénélopé „*elvetemedett öregasszonynak*” (21.), „*szipirtónak*” (22.) nevez, noha szépségét és vonzerejét nem vesztette el –, még ő is, az étkezés után elkíséri Télemachost

¹⁴ Az egyetlen, aki mindig ezen a latinból ismert néven van nevezve.

¹⁵ Nem állhatom meg, hogy meg ne említsem: Márai itt nagyrészt Ovidius elbeszélését követi (METAMORPHOSES, 14, 1–74.), csak míg Ovidius az ODYSSEIA-ban szereplő hatfejű szörnyyé való változással fejezi be a történetet, Máraínál valami rákszerű szörnyeteg lesz Skyllából, s így válik Hermés és Kirké lakomájává. Ugyancsak Ovidius a forrása a csak mellékesen említett Picus-történetnek (MET., 14, 323–440.). Kirké egy további áldozatának, Kalchosnak (Máraínál Kalhoz) Parthenios (ERÓTIKA PATHÉMATA, 13) a forrása. Mivel azonban Partheniosnak tudomásom szerint akkor nem volt modern nyelvű fordítása, ismereteit valószínűleg a RE KIRKE, ill. KALCHOS (RE, X [1919], 1554., Herb. Meyertől) cikkéből merítette.

a hálókamrába. A kiábrándítóan megöregedett Helené is hajlandó volna valami hasonlót tenni, ha Télegonos meg nem szökik. És enni sem csak az emberek esznek, hanem az istenek is: embereket esznek, saját teremtményeiket. „*Nem tudtam még* – mondja Télegonos, aki szemtanúja volt, amint Hermés és Kalypsó a disznóvá, ill. tengeri szörnyé változtatott és azután megsütött Glaukost és Skyllát elfogyasztja –, *hogy végül az emberek is felfalják az isteneket... idővel megemésztik őket az öntudat és a feledés csatornáiban.*” (220.) Hermés az evés után mindenesetre Kirké házában marad éjszakára...

Mindezek a jelenetek tehát egymáshoz vannak hangolva – azonos formai elemek (evés, szeretkezés) azonos sorrendben, de eltérő színekkel, hangsúlyokkal, tartalmakkal –: ugyanannak a témának a változatai. Ez ugyanaz az eljárás, mint amely a homérosi eposzokban és a szóbeli epikákban megfigyelhető, csak hogy ami az *oral poetry*-ben tudatosan alkalmazott módszer az egyes jelenetek felépítésére, az itt (és a homérosi eposzokban) egy több jelenetből álló nagyobb egész szerkesztésének módszerévé válik, amely szerkesztésmód által a sokrétű nagyobb egész egysége és az alaphelyzet lehetőségeinek sokszínűsége mutatkozik meg. Ez a variációs módszer azonban itt még valamit érzékeltet: akárhogy van is, a vége csak egy: nem lehet együtt maradni, tovább kell mindig menni – egyedül.

Vannak azonban más „egymáshoz hangoltságok” is. Két ironikus eset: Pénélopé, aki saját szavai szerint negyvenkét éves (24.), azt állítja, hogy nincs szüksége szépítőszerekre (43.), holott korábban (12.) mellékesen megjegyezte, hogy Pallas Athénétől kapja a testápoláshoz és a szépészethez szükséges bizalmas szereket, és ezt mondja Pénélopéről Kalypsó is (126.). – A féltékeny Pénélopé ingerülten beszél arról, hogy Helené szépsége távolról sem tökéletes: Spártában együtt fürödtek, tudja, hogy „*pattanásos a háta, rossz az emésztése, döglletes a szájszaga*” (15.). Csakhogy Helené, ugyancsak az Eurótasban való közös fürdőzésre való hivatkozással majdnem pontosan ezt mondja Pénélopéről: „*termete nem tökéletes, háta szeplős, fogazata sárgás*” (253.). Már nem ironikus, de sokatmondó, hogy Nausikaa is, Kalypsó is Télemachosnak nemcsak szemét, hanem fülét is ismerősnek találja: Télemachosban mindketten apja folytatását látják, egyfajta *Ulysses redivivust*, hiszen egy ókori forrás szerint a név, melyet a hős az ODYSSEIA-ban a Kyklópsnak megad, az Útis név, nem hamis, hanem az igazi neve, csak hogy jelentése nem Senkisé, ahogy az ODYSSEIA értelmezi (Od., 9, 366., 410.), hanem a görög ús = fül szóval függ össze, s jelentése Füles, Nagyfülű.¹⁶

Vannak azonban súlyosabb jelentést hordozó ismétlődések is. „*Ez volt az a pillanat, amikor megértettem, hogy az istenek egyedül hagyják sorsával az embert. Megértettem, mit érezhettek e pillanatban Achilleus, Hektór és Patroklos, a pillanatban, amikor az ember megtudja, hogy sorsa betelt, és isteni szándék nem igazgatja többé lépteit*” – sóhajt Pénélopé, mikor Amphinomos szavaiból megéri, hogy Ulysses, miután győzött és visszanyerte őt, könnyű kézzel mindjárt el is dobta (64.).¹⁷ Ez a felismerés egészen személyes, és az

¹⁶ Talán nem kell külön megemlítenem, hogy ez a hellenisztikus filológustól, Ptolemaios Chénnostól származó tudálékos magyarázat tudományos szempontból téves. (Ezt bizonyítják a nyelvi megfontolásokon túl a Polyphémos-történethez hasonló történetek más népek folklórájában is.) Márai figyelt az Odysseus–Ulysses név etimológiáira, s tudatában volt annak, hogy az etimológia zavaros, „*a neve is eltűnt a ködben*”: ANK, 34., vö. Pénélopé szavai a regényben: 10., de ez természetesen nem akadályozta meg abban, hogy egyik vagy másik névmagyarázatot saját céljainak megfelelően használja.

¹⁷ Nem egészen bizonyos, hogy Achilleus esetében milyen helyzetre történik utalás, valószínűleg Il., 19, 404–424.-re, esetleg Quintus Smyrnaeus eposzára (3, 21–85.), akire azonban Márai sosem hivatkozik. Hektór esetében nem vitás, hogy Il. 22, 297–305, Patroklos esetében Il. 16, 787–822 az a hely, amelyre utalás történik.

ember számára szomorú. Amit Kalypsó a Logos lámpásával járó emberekről mond (148., vö. 144.), általában az emberről, de legalább az önállóvá váló emberről szól, s az ember számára örvendetesnek is értelmezhető. Hermés végül arról beszél, hogy a születés és halál felett az istenek rendelkeznek ugyan, „*de a születés és a halál két sarkcsillaga között az ember, ez a fellázadt teremtmény, a jövőben szabadon rendelkezik sorsával. Démonja elkíséri... de az ő gondolja, hogyan boldogul a Sorssal*” (215.). Ez már általában minden emberre áll, kivétel nélkül. Ez az istenekre nézve szomorú. A kérdés azonban, hogy mi kinek és mennyiben szomorú, és hogy örvendetes-e valakinek – mint kérdések Márai regényében gyakran¹⁸ – nyitva marad. Pénelopé és Hermés szavai mindenesetre az egzisztencializmus szabadságfelfogása irányába mutatnak.

Hasonlóképpen nyitva marad a bosszú és az igazságosság kérdése is.¹⁹ Ulysses azt mondja Pénelopénak, hogy nem bosszút akar, hanem igazságot (34.). Az ő igazsága azonban irgalmatlan: a kérők lemészárlása, Pénelopé elűzése. Hermés azt mondja Kirkének, hogy az újkorban „*nincs bosszú, csak igazság van. Az indulatok által felkavart világrénd végül is anarchiába fulladna, ha a bosszú jogait beiktatjuk az isteni és emberi törvénykönyvbe... Sivár és unalmas idő következik: A Törvény ideje... A nagy kaland, a világ teremtesének kalandja véget ért. Emlékezzél csak, milyen nagy játék volt! Vadul, gyönyörűen és féltelmentesen játszottunk, istenek és emberek. Sajnos, most következik a Rend*” (215–216.). Szenvedélyes indulatok vagy unalmas Rend?²⁰ És az igazságosság?

Élete végén, sok vándorlás után Ulysses ismét hazamegy – meghalni. „*Ezt így akarják az istenek*” – elmélkedik Pénelopé a regény elején. „*A pillanatban, mikor szeretett mostani férjem, Télegonos kiontotta boldogult férjem vérért, csakugyan itthon volt Ulysses Ithakában. A halál pillanatában, az utolsó pillanatban a mienk volt, családjáé és az ithakai népé.*” (11.) És Télegonos a regény végén: „*Akármiről kezdünk beszélni: a szavakban mindig felbukkan atyám emléke. Mert most már örökké itthon van ő – itthon, bennünk, a vérsajtjeinkben. Ő a nagy hazátlan így talált örökös hazát.*” (266.) Így. Nemcsak külsőségekben („fűl”) – övéi egész valójában. Ez az ismétlés keretezi egybe az elbeszéléseket.

Márai azonban nem pusztán „anyagot” merít az ODYSSEIA-ból. Nem is csak szerkesztésmódját alkalmazza, hanem – szinte az ókori versengve utánzás módján – alkalmazza tartalmi elemeit más, rendszerint ellentétes értelemben, mint a homérosi költemény. Az ODYSSEIA így mintegy mögöttes szövegként is jelen van: milyen volt a világ s mivé lett.

Márai is leírja Alkinoos kertjeit és házát, az arany- és ezüstkutyákat is megemlíti, és ezzel szándékoltan emlékeztetünkbe idézi a homérosi leírást (Od., 7, 81–132., az aranykutyák: 91–94.). Márainál azonban a gazdagság „*szemvakító*”, a virágok „*buják és fojtogatóan illatosak*”, a pompa „*elkápráztat*”. Ezek közül a szavak közül Kalypsó szigetének leírásában (vö. Od., 59–73.) csak a „*buja*” jelző tér vissza, mert a phaiakoknál „*a pompa az ember kezének, cselszövő és kapzsi akaratának műve volt*”, Kalypsó szigetén viszont „*isteni pompa volt ez, emberi cikornya nélkül*” (108.). A leírások tehát nem öncélú remeklések csak azért, hogy Márai az ODYSSEIA költőjével versengjen, hanem a szerzői elgondolás egészéhez illeszkedők: az ellenszenvesnek ábrázolt phaiakok esetében az ODYSSEIA-ra való utalás a helyzet egésze különbözőségének kiemelésére szolgál, és előkészíti

¹⁸ Szegedy-Maszák, 119–120.

¹⁹ Márait a bosszú és az igazság kérdése a háború után sokat foglalkoztatta: pl. ANK, 1947. Toronto, 1993. 161–162.; ANK, 69.; ezeken a helyeken a két szó elő is fordul, de halálos ítéletekről máshol is.

²⁰ Nagy Sz. Péter: A KALANDTÓL A RENDIG: Lőrinczy Huba–Czetter Ibolya (szerk.): „ESTE NYOLCKOR SZÜLETTEM...” Szombathely, 2000. 111–112. Márainak a rendről alkotott felfogásához: ANK, 1945. Toronto, 1991. 43–44. A rend ebből láthatólag nem csak a „*filiszteri rendet*” jelenti – mint Hermés szavaiban kétségtelenül.

Télemachos egészen más fogadtatását Alkinoos udvarában, mint amilyen fogadtatásban apja részesült ugyanabban az udvarban, ugyanabban a teremben.

Az ODYSSEIA-ban Odysseus hazatérése után „*jobbjaival megragadva*” hallgattatja el Eurykleiát, a dajkát, hogy örömeiben el ne árulja őt (Od., 19, 479–481.), a regényben Pénélopé teszi ugyanezt. Csakhogy itt másról van szó: „*Az együgyű teremtés csaknem kimondta, amit a bűcsű pillanatában, de már előbb is, hetek óta – az egész házam népe gondolt, s magam is fontolgattam. Kimondta, hogy az emberi és isteni rendtartás szempontjából üdvösebb lett volna, ha dicső férjem, Ulysses, egyáltalán nem tér haza. Gyors mozdulattal befogtam a száját.*” (49.) A lábmosáskor Odysseus akart valami örvendeteset eltitkolni, távozáskor Pénélopé valami szomorút. Az azonos mozdulat a különbséget emeli ki.

A különbség néha ki is mondatik. Az eposzban Pénélopé egyértelműen hű, a regényben hűtlensége egyre világosabbá válik. – Az eposzban Kalypsó visszatartja ugyan a hőst, „*vágyva arra, hogy férje legyen*” (Od., 1, 15.), de ennek távozása után érelemlről nincs szó; a regényben szívében változatlanul hű marad. „*Csak annyit mondok – így Kalypsó Télemachosnak –, hogy anyád, az erény magasztos példaképe, túlságosan szigorúan ítél más teremtmények fölött, akik talán nem olyan hivatalosan erényesek, mint ő, de a maguk módján hűségesek, és igaz szívvel voltak Ulysses iránt. – Kalypsó most komolyan beszélt*” – fűzi hozzá elbeszélésében Télemachos (129.). És amikor Kalypsó őt, Ulysses fiát a hálókamrába bevezeti, és fülének ismerős voltára utal, ezt a hűséget bizonyítja – a maga módján.

Van végül még egy vonás, melynek használata ellentétes értelmű az eposzéval. „*Dicső atya*” (23.), „*dicső uram*” (32.), „*dicső gazdád*” (68.), „*dicső menyem*” (75.), „*szeretett férjem*” (75., 79.), „*boldogult férjem*” (7.), „*boldogult atyám*” (77.), „*isteni Kírké*” (78.), „*isteni gyilkos*” (86.) stb. Ezek homérosi jelzők homérosian ismételve. A regényben azonban vagy ironikusan hatnak, vagy egyszerűen üresek. A világ megváltozott, és a hajdani eszmények, értékek üressé váltak. Ez Télegonosnak (nem Télemachosnak, mint az ODYSSEIA-ban!) Meneláosnál és Helenénél tett látogatásakor lesz egészen nyilvánvaló. Az elbeszélés az eposzban (Od., 4, 1–624.) megnyugtató, szinte idilli. Az elbeszélés a regényben tragikomikus, szinte groteszk. Csak egy szobor őrzi a „szép Heléna” múltba vesző emlékét.

Azonban van még egy „mögöttes szöveg”. Az ODYSSEIA-ban Odysseus Eumaios kérdésre, hogy kicsoda is ő, hamis életrajzot ad elő, mely szerint ő a krétai Kastór Hylakidés fia, aki különféle kalandokon ment keresztül (Od., 14, 199–359.). Ez a hosszú elbeszélés egészében hazugság, de számos eleme megfelel Odysseus igazi élet-történetének. Hasonlóképpen szó Márai önéletrajzi, önmagára vagy korára jellemző vonásokat Ulysses és Télemachos ábrázolásába, mint ahogyan az EGY POLGÁR VALLOMÁSAI-val vagy NAPLÓ-jával való összehasonlítás is mutatja.

Először csak egy apróság. Pénélopé közlése szerint Ulysses, mikor a trójai háború után hazatért, ötvenegy éves volt. A regény írásakor Márai szintén. Ez még elintézhető lenne azzal, hogy ez csak egy kis játék. Vannak azonban más hasonlóságok is.

Nem a legfontosabbakkal kezdem. Pénélopé említi, hogy Ulysses hazatérte után többet ivott, mint azelőtt (27.), Kalypsó pedig, hogy erről ő sem tudta Ulysseset leszoktatni (115.). A VALLOMÁSOK-ban Márai elmondja, hogy Frankfurtban kezdett inni, és Berlinben szabályos alkoholistává vált belőle.²¹

²¹ PV, 278. Persze a VALLOMÁSOK sem „tisztá” önéletrajz, és Márai egyébként is hajlamos önéletrajzi tények és kitalálás – talán a maga számára sem mindig szétválasztható összeszövésére. Vö. Szegedy-Maszácz, 7.

„Húsz év előtt vallásos embernek ismertem. Nem szaladgált minduntalan templomokba, de az ünnepeket megtartotta” – meséli Pénelopé, és hozzáfűzi, hogy hazatérte után Ulysses megváltozott, tartózkodóan nyilatkozott az istenekről, „áldozott nekik, de gépiesen és szertartásosan, minden buzgalom nélkül” (32–33.). A VALLOMÁSOK-ban ez olvasható: „Vallásosak vagyunk odahaza? Bizonyosan meglepődne mindenki a családban, ha váratlanul e kérdést intéznék hozzá. Az ünnepeket megtartjuk, minden szertartással, böjtnapokon soványat eszünk... Persze hogy vallásosak vagyunk; a vallást elismertük, az élet egyik nagy princípiuma, melyet tisztelünk... De hogy hiszünk-e?... Az iskola, a vallásos nevelés lassan elfojtja bennünk az eredendő vágyat a misztérium iránt.”²²

Télemachos ezt mondja Ulyssesről: „Atyám volt az első teremtmény, aki itt a középtenger nyugati peremén, ahol emberszabású emberek élnek – tehát nem laistrygónok, félszeműek, halfarkúak és más torz nyomorékok, akik Kelet felé benépesítik Poseidón birodalmának partjait – feltétlenül és minden következménnyel ember volt. Önző magatartása, mellyel a teremtmények és az istenek felé fordult, félreérthetetlenül emberi magatartás volt. Fölléptének ideje előtt másféle volt a világ: állatibb is meg istenibb is...” (85.) NAPLÓ-jában 1950 februárjában többek között ez olvasható: „Most ötven éves vagyok, s valóságosan elhagytam az otthont, és itt élek a Földközi-tenger nyugati partvidékén, a tenger partján.” A NAPLÓ-ból kihagyott feljegyzésekben pedig ugyancsak 1950-ben: „Ulysses nem akart isteni lenni, beérte az emberi sorssal – ez a Kalypsó-jelenet, de talán az egész Odysseia mítosz értelme.” (128.) És még egy mondat, már 1952 elejéről, tehát akkorról, mikor a regény már készen volt: „Valószínű, hogy az általános elbarmosodásban és tönkremenésben a Közép-tenger nyugati partja lesz az a sáv, ahol az emberszabású, tehát európai emberiség nyomai a legtovább megmaradnak.”²³

Idéztem Pénelopé szavait arról, mikor az ember úgy érzi, nem várhat már az istenektől semmit (64.). A NAPLÓ-ba be nem vett feljegyzésekben olvasható 1950 vége felé, tehát abból az időből, mikor Márai a regényen dolgozott, sőt az első részt (ANK, 101. szerint) már be is fejezte: „Mit is kérhettem Páduában a Szenttől? Elmúltam ötven éves, mindent elvesztettem, lehet, hogy rövidesen elhagyom Európát. Eljön a pillanat, mikor már kérni is nehéz az égietől. Ez Hektor és Achilles pillanata.” (ANK, 141.) A regényben megfogalmazott került az életbe vagy az életben megfogalmazott a regénybe?

Fontosabb azonban ezeknél az, amit Márai az ősről ír, ha arra gondolunk, amit Télemachos magáról, mint apja meghosszabbításáról, folytatásáról mond (75., 102–103.). A VALLOMÁSOK-at idézem: „Halottak közé megyek, csöndesen kell beszélnem. Néhányan e halottak közül meghaltak számomra, mások élnek mozdulataimban, fejformámban, ahogy cigarettázom, szeretkezem, mintegy az ő megbízásukból eszem bizonyos ételeket... Az »egyéniesség«, az a kevés, ami újat az ember önmagához ad, elenyésző az örökség mellett, melyet a halottak hagynak reánk. Emberek, kiket soha nem láttam, élnek, idegeskednek, alkotnak, vágyakoznak és félnek bennem tovább. Arcom anyai nagyapám mása, kezemet apám családjától örököltem, vérmérsékletem valamelyik anyai rokonomé.”²⁴

Tudjuk: mégis szakított családjával, hiszen tizennégy éves korában megszökött hazulról, s attól kezdve csak mint látogató járt a szülői házban. Ez a szakítás azonban nem egyszerűen a boldog lázadást, a meghaladott otthagytását jelentette számára. „Igazában nincs más »élmény«, csak a család; s nincs más »tragédia«, csak a pillanat, mikor döntened kell, megmaradsz-e a családban, s annak nagy, széles sugárkörben táguló változataiban, az

²² PV, 114.

²³ NAPLÓ, 1945–1957 (Zürich). (Bp.) 1990.

²⁴ PV, 64–65., de érdemes az egész részt végigolvasni. Másfelől ne feledjük a Télemachos füléről idézettek sem.

»osztály«-ban, a világnézetben, a fajtában – vagy még a magad útján, s tudod, hogy most már örökre egyedül maradtál, szabad vagy, de mindenki prédája, s csak te segíthetsz magadon... Fájdalmas élmények segítették ezt a lázadási folyamatot, amely tizennégy éves koromban kitört rajtam, s azóta is tart, ütemesen ismétlődő visszaesésekkel; s tudom azt is, hogy most már így lesz, amíg élek. Nem tartozom senkihez. Nincs egyetlen emberem, barát, nő, rokon, akinek társaságát hosszabb ideig bírnám.»²⁵

Amit egy nagybátyjával kapcsolatban ír a szellemi ember gögjéről, „aki nem tud elhelyezkedni semmiféle kollektivitásban”, szilárd meggyőződése volt.²⁶ Kívülállóságát, magányosságát, úgy látszik, még feleségével szemben is szükségesnek tartotta megvédeni.²⁷ A regényből Pénelopé szavait idézem: „A családhoz – mint a nemzethez – nem volt igazi köze. Valahogy nem fért el a családban, sem a nemzetben. Mindig ideges volt, amikor e szent szavakat kimondták előtte.” (11.) És még három rövid mondat: „Az ő hazája Ithaka volt, igen. De volt egy másik hazája is: a Változás. Ott volt ő igazán állampolgár.” (10.)²⁸

A regénynek tehát több összetevője van. Egy a történet mint nyersanyag, amint az forrásokból összeszedhető volt, egy további az ODYSSEIA-hoz való viszony és végül a szerzőjéhez való viszony. Ez utóbbit illetően valamit nyomatékosan hangsúlyozni kell. Márai élete nagyobbik felét külföldön élte le, negyvenegy évet, mint emigráns. A húszas évek Párizsában, mikor az emigrációk szinte egymást váltották, megismerte, mi az emigráció. Láta az embereket, „akik Chiléből, New Yorkból vagy Rotterdamból érkeztek meg egy napon ebbe az egzotikus kikötőbe, tervük volt az életre, kíváncsian és naivul leültek a híres Döme kávéház egyik asztalához, s aztán ott ültek, várakozó pillantással tíz esztendő múlva is... várakoztak, itták a fine à l'eau-t, lassan elfelejtettek ígéreteket, családot és múltat, hazát és terveket” – mint a lótuszevők, tehetnők hozzá.²⁹

Az emigráció tehát nemcsak Márai személyes élménye volt. Felismerte, hogy a honatalanság, a vándorlás általános élmény és a XX. század egyik legfontosabb tényezője lett. Hiszen a tömeges kivándorlás már az első világháború után az orosz arisztokrácia és a trónfosztott uralkodócsaládok kivándorlásával megkezdődött – nem beszélve a századelő Amerikába vándorlóiról –, folytatódott a különböző országok szocialistáinak és kommunistáinak emigrációjával, azután a meneküléssel Hitler és a náciizmus elől tovább, tovább, azután a nácik menekülésével a számonkérés és a kommunistaelleneseké a bolsevizmus elől, a „gazdasági menekültekkel”, míg az egész napjaink új népvándorlásába torkollott. Éppen ezért azonban felmerül az azonosság tudat, az identitás kérdése. Mivel azonosul az emigráns? Azzal az országgal, amelyet elhagyott, vagy azzal, amely befogadta? Hol érzi magát otthon? És még ha nem emigrált is valaki, mivel azonosul a saját országa múltjából? A kommunizmussal? A náciizmussal? A világháborúk közti idővel? Az első világháború előtti idővel? Mindennel?

²⁵ PV, 154–155. Itt mindemellett talán az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Márai magán szemléltette egy élethelyzetet is ábrázol, s a képet ennek megfelelően alakítja, hiszen hosszú házasságát nem bontotta fel, hiszen Kosztolányival való barátsága mindvégig töretlen maradt stb.

²⁶ PV, 81. Ez a kérdés számos regényében foglalkoztatta, vö. Szegedy-Maszák, 118.

²⁷ PV, 284–285.

²⁸ Vö. ANK, 1947. Toronto, 1993. 203–204.

²⁹ PV, 323. Ulysses Pénelopé vacsoráján mondott szavainak talán a helyzeten túlmutató jelentése is van. „Tudnotok kell, a lótusz bűvös étel és ital. Aki eszik belőle, elfelejti a hazát és az otthoniakat... De én nem ettem belőle. Mert nem akartam felejtetni.” (37–38.) Tudjuk, mit jelentett Márainak az anyanyelv, a magyar irodalom, tudjuk, mennyire félt, hogy elfelejt magyarul. És ebben az időben írta a HALOTTI BESZÉD-et. A „szegényes” Ithaka mögött is olykor a Nyugathoz képest szegényes Magyarország sejlik.

Semmiel? Pénélopé már a regény elején utal erre a problémára, mikor Kirkéről beszél, aki menyé és anyósa. „*Mindig megzavar, mikor meg kell határoznom ez utóbbihoz való viszonyomat.*” (10.)

Márai személyes tapasztalatait, élményeit általánosíthatta, hogy ezáltal a század élményét ragadja meg és – anélkül, hogy magáról beszélne – a mítoszban, Odysseusban látta meg azt a paradigmátikus alakot, akin keresztül – mint az eposz hősei a mitológus példákön keresztül – a jelent és fordítva, akit a jelenen keresztül értelmezhetett.

A három elbeszélés azonos befejezése – „*de valóságban nem tudhatom, milyen volt*” – tehát nem csupán formai eszköz a mű egységességének hangsúlyozása céljából, de nem is csak filozófiai, ismeretelméleti kérdés jelzése: az ember megismerhetetlen,³⁰ hanem annak beismerése, hogy Ulysses, az ember, azért megismerhetetlen, mert azonosága – „*milyen volt*” – kérdéses marad. Ulysses az idők folyamán változik. A trójai háború előtt „*hűséges és gondos gazda és türelmes király volt. Szegénységünkben is nagyvonalú. Mindig igazságos és szelíd*” – így jellemzi őt Pénélopé (14.) és az ODYSSEIA. A nagy háború után kapzsi, erőszakos, önző, gátlástalan – amilyennek a kyklikus eposzok és a tragédia ábrázolja.

A regényben azonban nem a mítosz változásairól van szó. A VALLOMÁSOK-ban Márai egyebek közt ezt írja családjáról: „*Bonyolult család volt, tele haraggal és önfeláldozással, lelki szegényekkel és önféjű egyéniségekkel, polgárok voltak, s mikor én közöttük kezdtem élni, már eljutottak a polgári állapotnak veszedelmes, válságos életszakaszába. Mindent nekik köszönhetek, s nagyon nehéz volt elfelejteni és megsemmisíteni magamban azt, amit tőlük kaptam. Egészen talán nem is sikerült.*”³¹ És még egy idézet a VALLOMÁSOK-ból: „*Szenléletemben, életmódomban, lelki magatartásomban polgár vagyok, s mindenütt hamarabb érzem otthon magam, mint polgárok között; anarchiában élek, melyet erkölcstelennek érzek, s nehezen bírom ezt az állapotot. A sérülés régiebb, talán átöröklött, élet előtti... néha már azt gondoltam, hogy talán egy pusztuló osztály gyökértelensége hatalmasodott el bennem.*”³²

A regényben a polgárság változásáról van szó, a polgárságéről, értékeivel és eszményeivel, melyek lassan üreseké válnak, melyeket nem vesznek komolyan, a polgárságéről, mely kezdetben még szerzett, „*a nagy kaland, a világ teremtésének kalandja*” (216.) idején alkotott, azután megőrzött, de a „*veszedelmes, válságos életszakaszban*” már szétbomlóban volt. Az európai polgárságéről, amit Márai annak tartott, ami nem feltétlenül azonos azzal, amit egy marxista vagy egy mai szociológus annak tart. Gyermekedet dolog volna annak feltételezése, hogy egyes alakok egyes fokozatoknak felelnek meg – bár nem vitatható, hogy az utódok jelentéktelenebbek, mint az apa, és nem foghatók hozzá,³³ valamint az sem, hogy Ulysses szakított az istenek világával, ember akart lenni annak minden – nagyszerű, változó és visszataszító – következményével együtt.³⁴ A XX. századról van szó, ellentétes törekvéseivel, keresésével, szélsőségeivel, agresszív önmegvalósításaival és lemondó visszavonulásaival, nagyságával és erkölcstelenségével, a polgári Európa alkonyáról – kérdésekről, melyekre nincs felelet.

³⁰ Lőrinczy Huba: MÁRAI-TANULMÁNYOK. Szombathely, 1993. 213.

³¹ PV, 107. Az I. kötet II. részének ez a 11. szakasza a H. Skirecki-féle német fordításban (München, 2001. 4. kiadás volt a kezemben) hiányzik.

³² PV, 155. (Ez a szöveg a 25. jegyzetben idézett szöveg folytatása.)

³³ Vö. Szegedy-Maszák, 144., Rónay (1998), 196–197.

³⁴ A regény, azt hiszem, nem egyszerűen a nyugati, vagyis európai individuumbot magasztalja és annak dicséretét zengi – Márai szenved is ebben az individualizmusban, problematikusságát, erkölcstelenségét szenvedti is, nemcsak nagyságát látta. Vö. a 25. jegyzetben idézett szöveget.